

पश्चिम खानदेशातील आदिवासी लोकगीते आणि चरित्र वाङ्मय यांचा अनुबंध एक – शोध

डॉ. विलास जयंत गावीत

प्रताप महाविद्यालय, अमळनेर

आदिवासी समाज हा रानावनात व डोंगर दऱ्यामध्ये राहणारा समूह म्हणून ओळखला जातो. हा समाज नागरी संस्कृतीपासून दूर असलेला आहे. तो निसर्गपूजक आहे. इतर समाजापेक्षा आचार विचार, रूढी -परंपरा, अंधश्रद्धा यांच्यात गुरफटलेला आहे. या आदिवासी समाजात अनेक प्रकारचे लोकसाहित्य आढळून येते. "आदिवासी जमातींचा प्रदेश, बोली, पेहराव वेगवेगळा असला, तरी सांस्कृतिक अंतःप्रवाह मात्र समान आहे. भावभावना, संवेदना, निसर्गाशी तन्मयता, सामाजिक प्रवृत्ती, समूहजीवनाची ओढ, जन्म - विवाह - मृत्यू, सणावार साजरे करण्याच्या सामान्य पध्दती निसर्गाबद्दल ऋणाची भावना ही सर्वांच्या लोकसाहित्यात समान आहे. प्रत्येक जमातीच्या रूढी, परंपरा, बोलीभाषा, त्यांच्या धारणा, त्यांच्या भावना लोकसाहित्यातून व्यक्त होतात, म्हणून तर अशा प्रकारची मौखिक सामग्री अभ्यासकाला प्राथमिक स्वरूपात लागते. लोकसाहित्य हे माणसाच्या प्रत्यक्ष जीवनाचे समग्र प्रकटीकरण आहे, म्हणूनच मानवाच्या जीवनापासून लोकसाहित्य वेगळे काढणे अशक्य आहे. मानवाचे अवघे जीवनच लोकसाहित्याने व्यापले आहे. लोकसाहित्याची सुरुवात ही मानवी जीवनापासूनच आहे, असे म्हणणे वावगे ठरणार नाही. माणासाची वर्तन परंपरा, वस्तू किंवा साधन परंपरा, मौखिक किंवा शब्द परंपरांचा विचार लोकसाहित्यात करावा लागतो." 1 यावरून हे स्पष्ट होते की आदिवासी लोकसाहित्य जरी वेगवेगळ्या बोली भाषा, वेगवेगळे पेहराव असले तरी त्यांची संस्कृती समान स्वरूपाची आहे. तसेच "लोकधर्मविधी, लोकविज्ञान, लोकन्याय, लोकस्थापत्य, लोकभविष्य, समाज, राज्य, अर्थव्यवहार यासंबंधी लोकवाङ्मय, लोककला, लोकसंगीत ही लोकसाहित्याची अंगे आहेत. लोकसाहित्यात लोकगीते, लोककथा, लोकनाटय, लोकदेवता, म्हणी वाक्प्रचार, उखाणे या लोककलाप्रकारांचा समावेश होतो." 2 म्हणून या लोककलाप्रकारावरून ललित साहित्याचा अनुबंध तपासला तर त्यांचा अंश लोकसाहित्यात सापडतो. आदिवासी समाजातील लोकदेवता लोकसाहित्याच्या प्रकारामध्ये अनेक लोकदेवता आढळून येतात. त्यात आदिवासी समाजातील गावीत, वळवी, पाडवी, वसावे, नाईक या जमातीत 'खांबदेव' या देवतांचाविधी केला जात असतांना लोकगीते म्हटली जातात. ज्याप्रमाणे लोकसाहित्यात लोकगीते, लोककथा, लोकनाटय यांचा संबंध ललित साहित्याशी जोडला जातो म्हणजे कथा, कादंबरी, कविता, नाटक यांच्याशी अनुबंध प्रस्थापित करता येतो. त्याचप्रमाणे आदिवासी लोकसाहित्यामध्ये लोकदेवता या प्रकारात 'खांबदेव' या देवतेचे कथाबीज हे चरित्राशी जुळविता येते. म्हणून खांबदेवाचा थेट संबंध चरित्र, आत्मचरित्राशी येतो.

आदिवासी समाजातील भिल्ल जमातीत म्हणजेच गावीत, वळवी, पाडवी, वसावे, नाईक या विविध गटामध्ये लोकदेवता म्हणजे 'खांबदेव' या देवतेला महत्त्वाचे स्थान आहे. 'खांबदेव' म्हणजे एखाद्या व्यक्तीचा अनैसर्गिक मृत्यू म्हणजे अपघाती मृत्यू (पाण्यात, विहीरीत, तलावात बुडून मृत होणे, जळून मरणे, सर्प दंशाने मृत्यू होणे) आत्महत्या करणे यासारख्या पध्दतींनी व्यक्तीचा अकाली मृत्यू होतो. अशा व्यक्तीच्या नावाने खांब ठेवला जातो. प्रारंभी खांब ठेवण्याची तारीख ठरवली जाते. लाकूड अथवा उभा दगड शोधून त्यावर त्या व्यक्तीची प्रतिमा कोरली जाते. त्याच्या मृत्यूचे कारण आणि वृक्ष, नदी, सूर्य, चंद्र, साप आदी प्रतिमा कोरल्या जातात. प्रथम खांब तयार करण्यासाठी टाकला जातो. खांब ठेवण्याच्या एक दिवस आधी तो तिथून आणायचा असतो. पण त्यापूर्वी भगत आणि नातेवाईक ती व्यक्ती जिथे मृत झाली असेल त्या स्थळी जाऊन त्या व्यक्तीचा जीव आणतात. दुसऱ्या दिवशी खांबाची भगतसहीत मिरवणूक निघते. तो खांब गावात कुठेही लपवतात आणि भगताने तो अचूक शोधायचा असतो. याप्रसंगी पारंपरिक विधीगीते गायली जातात. खांब स्त्रीचा असेल तर केरसुणीपासून संसारोपयोगी सर्व वस्तू आणि पुरूष असेल तर शेतीची अवजारे, धनधान्य सर्व सोबत दिले जाते आणि भगताला विचारून निश्चित केलेल्या जागेवर तो खांब ठेवतात. भगत जर खरोखरच तंत्र - मंत्र विद्या जाणणारा असेल तर त्या मृत व्यक्तीला मुक्ती मिळते. असा समज आदिवासी समाजात रूढ आहे. भगताच्या विद्येत जर उणीव असेल तर ती व्यक्ती छळते. छळण्याचे कारण स्थानापन्न होण्याची जागा बरोबर नसणे, किंवा एखादी वस्तू देण्याचे राहून जाणे ही कारणे असतात. मग हे पुन्हा भगतामार्फत करावे लागते. तसेच मृत पावलेल्या व्यक्तीने समाजासाठी व गावासाठी, कुटुंबासाठी विशेष योगदान दिल्याबद्दल निधन पावलेल्या व्यक्तीच्या कार्याच्या स्वरूपात लोकगीते गायली जातात. तसेच त्या व्यक्तीचे कार्य, गुण, अवगुण इ. वेगवेगळे गुणवैशिष्ट्ये त्या व्यक्तीबद्दल सांगितली जातात व त्याच्याच स्मृतीप्रियर्थ 'सोंगाडया पार्टी' व 'भजनमंडळ' या लोककलाकरांना बोलावून त्या व्यक्तीचे गुणगान गायले जाते. 'भजन मंडळात' तर रात्रभर त्याने केलेले कार्य भजनाद्वारे सांगितली जातात. या कार्यक्रमाला सर्व गावातील लोक, नातेवाईक, सर्व मंडळी उपस्थित राहतात.

त्याच्या आठवणीमध्ये सहभागी होतात व त्यांच्या कुटुंबातील कार्यक्रमांला हातभार लावतात. अशा प्रकारे खांबदेवाची पूजाविधी आदिवासीमध्ये रूढ आहे. "जन्म आणि मृत्यू या बिंदुमध्ये चरित्र नायकाचे व्यक्तिमत्त्व परिणत कसे होत गेले हे चरित्रकाराला सांगायचे असते." 3 यावरून आदिवासी समाजात एखादी व्यक्ती मृत पावली तर त्यांनी जन्मापासून ते मृत्यूपर्यंत आपल्या समाजासाठी, गावासाठी, कुटुंबासाठी कोणकोणतीचांगली कार्य केली किंवा त्यांनी कोणाकोणाला सुख दुःखात मदत केली व त्याच्यात कोणकोणते बरेवाईट गुण होते या सगळ्यांचे वर्णन खांबदेवाच्या विधीच्या वेळेस खांबदेवाची लोकगीते गायली जातात.

ज्याप्रमाणे दर बारा कोसावर भाषा बदलते त्याप्रमाणे वेगवेगळ्या तालुक्यामध्ये या खांबदेवाची नावे बदलतात. काही ठिकाणी 'खांबदेव', 'पाटली', 'पाल्या' अशीही नावे आहेत. या 'खांबदेव' विषयी जे लोकगीत गायले जाते त्या गाण्यामध्ये विरहभावना, शोकस्थिती, त्या मृत व्यक्तीचे नाव, त्याने समाजासाठी दिलेले योगदान, त्याच्या आयुष्यात घडलेल्या बऱ्या वाईट गोष्टी, त्याने केलेले महत्त्वाचे कार्य इत्यादी अनेक अंगाने खांबदेवाची गीते आदिवासी समाजात 'खांबदेव' विधीच्या वेळी गायली जातात त्या गीतांची वैशिष्ट्ये खालील लोकगीतातून आढळून येतात.

उदा.

ओ सोन्या डाअया निंगी गियो देव लोकुमे....

कोअ बा हुनो पोडयो

पोयरे सोयरे हुने पोडये

खेतीवाडी हुनी पडी

ओ सोन्या डाअया निंगी गियो देव लोकुमे....

बादहाल मदत केणारो रा

सुख दुखाम बादहाल सांभाळणारो रा

तू आथो ता सुख शांती आथी

ओ सोन्या डाअया निंगी गियो देव लोकुमे....

गावूम बादहाल ओहावतलो

आमी तो शिवाय हुनो पोडयो गाव

आपू गावूम तो सावली पाडतो रेजे

ओ सोन्या डाअया निंगी गि यो देव लोकुमे....

मराठी भाषांतर

ऐ सोन्या निघून गेला तू देव लोकांमध्ये

घरदार रिकामे पडले

मुलं बाळ एकटी पडली

शेतीवाडी सांभाळणारा कोणी नाही

ऐ सोन्या निघून गेला तू देव लोकांमध्ये

सगळ्यांना मदत करणारा

सुख दुःखात सांभाळणारा

तू होता तेव्हा सुख शांती होती

ऐ सोन्या निघून गेला तू देव लोकांमध्ये

गावात सगळ्यांना हसवत होतास

आता तुझ्याविना सामसुम झाले गाव

आपल्या गावात सदैव तुझी छाया राहू दे

ऐ सोन्या निघून गेला तू देव लोकांमध्ये

वरील लोकगीतातून लोकसाहित्य व ललित साहित्य यांचा अनुबंध जर तपासला तर ललित साहित्यामधला 'चरित्र' हा प्रकार आदिवासी लोकसाहित्य या लोकदेवतेच्या लोकगीतातून अनुभवयास येतो. म्हणून "चरित्रात व्यक्तिमत्त्वचित्रण असते ते साहित्यदृष्टीने महत्त्वाचे असते. त्याचप्रमाणे ऐतिहासिक दृष्टीने ते वास्तव असलेच पाहिजे. कारण चरित्र हा व्यक्तिजीवनाचा इतिहास असतो. चरित्र नायकाचे व्यक्तित्व, त्याचा जीवनक्रम व त्याच्या काळाची परिस्थिती यांच्या एकरूपत्वातून साकारलेली चरित्रच श्रेष्ठ दर्जाच्या वाङ्मयकृतीच्या

निकषाला उतरु शकेल."⁴चरित्राची कथाबीजे साहजिकच आदिवासी लोकदेवतेच्या लोकगीतांमध्ये आढळून येतात. म्हणून जी महापुरुषांची किंवा इतरांची चरित्रे लिहिली गेली असावी ती यावरून लिहिली गेली असावीत. ती लोकगीतांवरूनच लिहिली गेली असावी. शिवाजी महाराज, महात्मा गांधी, लोकमान्य टिळक, पंडीत नेहरू, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर अशा महापुरुषांची चरित्रे मराठीत लिहिलेली आढळतात. ती खांबदेवाच्या लोकगीतातून काही प्रमाणात का होईना या गीतांचा अनुबंध या चरित्रांशी जोडता येऊ शकतो. लोकगीतांमध्ये त्या व्यक्तीने केलेले कार्य, गुण, दोष हे सगळ्या प्रकारचे वर्णन या लोकगीतांमधून आपल्याला प्रत्ययास येतात. म्हणून चरित्र हे लोकदेवतांच्या लोकगीतामधूनच निर्माण झाले असावे असे मानण्यास हरकत नाही. लोकसाहित्यामधील लोकगीते आणि आदिवासी समाजातील खांबगीते यांचा अनुबंध जर मराठी साहित्यामध्ये जोडून बघितला तर चरित्र, हा साहित्यप्रकार या खांबगीतापासूनच लिहायला सुरुवात झाली असावी. जसे की, लोकसाहित्यातील लोकगीत, लोकनाटय, लोककथा या प्रकारांचा मराठी साहित्य प्रकारावर जसा परिणाम झाला तसाच परिणाम आदिवासी लोकसाहित्यातील लोकदेवतांच्या खांबदेवतांच्या गीतामुळेच झाला असावा असे म्हणण्यास हरकत नाही.

संदर्भग्रंथ -

1. माहेश्वरी गावीत, आनंदोत्सव आदिवासी विशेषांक नियतकालिक अहमदनगर, 2011, पृ.96 – 97
2. तत्रैव, पृ. 97
3. संपा. वसंत आबाजी डहाके व इतर, वाङ्मयीन संज्ञा – संकल्पना कोश, जी. आर. भटकळ फाउण्डेशन, मुंबई, 2001, पृ. 209
4. तत्रैव पृ. 210
5. पुष्पा गावीत, पश्चिम खानदेशातील आदिवासी लोकसाहित्य, प्रशांत पब्लिकेशन्स जळगाव, 2011, पृ.41